

Hirschová, Milada

Sociální deixe a komunikační situace

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2006, vol. 55, iss. A54, pp. [167]-183

ISBN 80-210-4014-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100042>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILADA HIRSCHOVÁ

SOCIÁLNÍ DEIXE A KOMUNIKAČNÍ SITUACE

0. Sociální deixí (která je součástí deixe personální) se rozumí referování k osobám takovou formou, která je specificky podmíněna sociálními rolemi komunikantů, v užším smyslu pak referování modifikované pravidly společenského chování vztahujícími se na užívání jazyka, tedy pravidly tzv. řečové etikety. Sociální deixe (SD) se s řečovou etiketou překrývá především u zásad oslovování účastníků komunikační události, avšak i ve vztahu k jiným vrstvám SD je nelze od sebe striktně oddělit, protože se navzájem prostupují vždy, primární je ohled na adresáta. SD je v konkrétních jazycích natolik podmíněna faktory kulturně historickými, že se její repertoár a rozdíly mezi jednotlivými jazyky z větší části zobecnění vzpírají, navíc uplatňování řečové etikety v určitých komunikačních sférách a typech řečového jednání se proměňuje v čase a vytváří mnohvrstevný komplex s vysokou variabilitou. Volba sociálně-deiktického výrazu v individuálním komunikátu se zdůvodňuje zpravidla intuitivně a je charakteristické, že často nepředstavuje jedinou možnost z několika variant – pro zhodnocení „vhodnosti“ zvoleného výrazu by posuzovatel ideálně měl mít k dispozici stejné množství informací o celé komunikační situaci, jaké má ten mluvčí (produktor výpovědi), který výraz zvolil. Je však evidentní, že SD se učíme (v rámci získávání komunikační kompetence), a to vlastně po celý život (na rozdíl od kompetence jazykové, jejíž osvojování je u mateřského jazyka v zásadě ukončeno kolem šestého roku). Jestliže je tedy možné se takovéto „dovednosti“ naučit (přičemž z empirie víme, že někteří mluvčí jsou v tomto ohledu obratnější a mají širší kompetenci než jiní), musí zde jistá stanovitelná pravidla existovat. Naším výchozím předpokladem bylo, že nalezení vhodného deiktického výrazu spočívá v negativním výběru – v určité komunikační situaci (KS) a v konkrétní komunikační události (KU) připadá v počátečním okamžiku v úvahu teoreticky vždy širší repertoár platných variant; volba spočívá v tom, že se postupně vylučují ty, které zjevně nejsou v daném okamžiku přijatelné, a vybírá se z těch, které nejsou s KS v rozporu. Provedený výběr se stává jedním z rysů KS. (Jinou věcí je, že v některých případech bývá výběr po určité době stabilizován a automatizován, tj. určití komunikační partneři vůči sobě navzájem nesou svá sociálně-deiktická označení alespoň relativně stabilně.) Naším výchozím předpokladem bylo, že je to právě typ KS,

kteřý zastává filtrovací úlohu. Ukázalo se však, že negativní výběr je pouze prvním stupněm volby v rámci SD a že jednotlivé KS se mezi sebou liší více tím, co z dostupných prostředků SD preferují, než tím, co nedovolují (vylučují). Volba prostředku SD je záležitostí mluvčího (MI), a to na základě jeho znalostí a zkušeností s typy KS, dále pak na základě pragmatických presupozic o adresátovi (Ad). Znalosti (nikoli presupozice) MI o Ad poskytuje objektivní podoba KS, kterou MI hodnotí na základě své komunikační kompetence, jejíž součástí jsou zkušenosti s analogickými typy KS. Není ovšem vyloučeno, že hodnocení různých MI se může v jistých detailech lišit, a proto má vklad MI do hodnocení KS povahu objektivně-subjektivní. Presupozice MI o Ad lze označit jako jeho/její subjektivní input. Základní rysy KS jsou pro volbu výrazu SD faktorem objektivním.

1. V rámci SD lze rozlišovat rovinu identifikační, zahrnující indexové výrazy (v první řadě *já* a *ty*, identifikující MI a Ad, resp. jejich odraz ve flexi), možnosti označování osob (vlastní jména vs. jiné způsoby), způsoby užívání osobních jmen, rovněž tzv. honorifika (pro která opačný pól představují výrazy příznakově dehonorifikující), a rovinu postojově-hodnotící, kdy se do identifikace (oslovování nebo referování) promítají individuální i nadindividuální vztahy komunikantů mezi sebou nebo ke třetím osobám. V postojově hodnotící rovině převažuje nad objektivními faktory vliv faktorů subjektivních. Napřič oběma těmito rovinami SD funguje rozlišování SD absolutní, tj. identifikace sociální role/pozice a oslovení osob bez toho, že by se vůči oslovené osobě reflektovala sociální role/pozice mluvčího, a SD relativní, kdy mluvčí v identifikaci (ať už adresáta, nebo třetí osoby) zároveň vyjadřuje rozdíl mezi svou pozicí a pozicí identifikované osoby. Příkladem SD absolutní mohou být např. oslovení pojmenováním zastávané funkce (*pane*) *prezidente*, (*pane*) *starosto*, kterých (adekvátně situaci) užije jakákoli osoba, příkladem SD relativní (která je lexikálně v češtině poměrně málo rozvinuta) např. oslovení *pane*, *paní* (ať už dohromady s příjmením, s akademickým titulem, nebo bez něj) spojené s vykáním, resp. historicky daná honorifika *Vaše Excellence*, *Vaše Výsosti* aj. Do oblasti relativní SD patří i verbální agrese, a to ta její složka, kterou představují nadávky a sociálně-deiktické výrazy užití ironicky nebo posměšně. Z celého tohoto komplexu možností identifikace a postojů vyplývá pro každou KS jev označovaný jako sociální distance, kterým je SD determinována. Sociální distance má dimenzi vertikální (na ose nadřazená – podřízená pozice, tj. týká se především SD relativní) i horizontální, a to prostorovou, časovou a „vztahovou“ v užším smyslu. Na jednom pólu horizontální distance je komunikace tváří v tvář, „tady“ a „ted“ (s rozdíly danými vzájemnou osobní „blízkostí“ komunikantů), tedy komunikace nedistantní, kontaktní. Existující distance se může týkat vzdálenosti v prostoru, nikoli však v čase (telefonický rozhovor), nebo mohou být prostorová a časová distance přítomny zároveň. Komunikační interakce se odehrává buďto v jednom časovém úseku, tj. komunikanti reagují na své repliky (turns) relativně bezprostředně po jejich pronesení, nebo je mezi replikami různě dlouhá temporální distance, ta však předpokládá i distanci prostorovou. (Extrémním případem je čtení starého, dosud neotevřeného dopisu nebo „dialog“ čtenáře s dávno zemřelým autorem literárního díla.)

1.1. Jen těžko je představitelná komunikace s temporální distancí odehrávající se ve stejném prostoru – sdílení prostoru komunikanty předpokládá kontakt mezi nimi (přinejmenším vizuální), a pak i značně dlouhá prodleva mezi výpověďmi je pouze příznakovým komunikačním signálem, nikoli známkou toho, že nesdílejí kromě prostorového i časové kontinuum, tj. že jde o komunikáty distantní pouze časově. (Lze si teoreticky představit např. dvě osoby v téže místnosti, komunikující spolu tak, že na promluvu pronesenou jedním druhý záměrně reaguje až po několika hodinách, popř. kdy spolu takové osoby komunikují ve vymezených časových úsecích, to je však situace značně spekulativní, představitelná zejména v literatuře nebo dramatu.) Obecně platí, že ten, kdo nechce na promluvu zahajující konverzaci reagovat nebo nechce v komunikaci pokračovat, buďto reálně opustí prostor, který sdílí s jedním nebo s více komunikanty, nebo skutečnost, že společný prostor opouští, alespoň konvenčně signalizuje. Takový „odchod“ může mít i formu pouhého odvrácení se, uzavření do prostoru osobního (náznakem zvětšení vzdálenosti mezi sebou a MI). Stranou v tuto ponecháváme, nakolik je takovéto ostentativní ukončení kontaktu přijatelné v rámci řečové etikety a nakolik bývá komunikační partner ochoten takový signál akceptovat.

1.2. Škála mezistupňů u distantních KS je velmi bohatá. Horizontální distance se významně podílí na diferenciaci intepersonální a masové komunikace: pro masovou komunikaci je vždy charakteristická prostorová, často však i temporální distance (využití záznamů). Dalším určujícím rysem masové komunikace je v důsledku této distance anonymní adresát, definovaný pouze obecnými rysy jako tzv. cílová skupina. Každá jednotlivá komunikační událost a role komunikantů v ní je z pohledu SD dána průsečíkem všech relevantních sociálních vztahů, resp. komunikační jednání využívající „řečového média“ tyto vztahy zrcadlí. (Srov. např. Habermas, 1981/1, s. 114-151.) V neposlední řadě se na formách a možnostech sociální deixe podílejí i možnosti dané gramatikou (flexe, shoda) a onomaziologií a slovtvorbou daného jazyka (vyjadřování rodových rozdílů, přechylování). Fenoménu SD se totiž významně dotýká vyjadřování či nevyjadřování rozdílů přirozeného rodu a proměny konvencí v této oblasti (srov. Čmejrková 2002), které umožňují či vyžadují vyjádřit, zda osoba, která se identifikuje nebo k níž se referuje, je muž, nebo žena.

V lingvistických pojednáních v anglickém jazyce, kde se často pracuje s termíny *speaker*, *hearer*, *producer* se v poslední době vžívá praxe specifikovat v úvodu, jak bude v textu na tyto termíny pronominálně odkazováno. Např. D. Blakemoreová (1993) referuje k termínu *speaker* jako *he* a k termínu *hearer* jako *she*, naproti tomu M. Geis (1997) důsledně k oběma odkazuje pouze zájmenem *she*. Užívá se také permanentního „obourodého“ referování ve formě *s/he* a *his/her*. Vzhledem k tomu, že v takových případech nejde o referování k mimojazykové skutečnosti, nýbrž o referent pouze teoretický (modelový), je zde rodové rozlišování, resp. volba jiného než mužského rodu záležitostí nikoli vztahu k realitě, ale genderové korektnosti, totiž odmítnutí generické platnosti „patriarchálního“ maskulina.

1.3. Všechny tyto aspekty pak mohou v konkrétní situaci fungovat ve své základní podobě, mohou být v souladu nebo se navzájem rušit, případně mohou být v určité míře záměrně nebo nezáměrně účastníky komunikace porušovány. Do hry se dostávají i faktory známé z teorie zdvořilosti, jak je zachycují Leechovy (1983) zdvořilostní maximy, zejm. maximy souhlasu, velkorysosti a shody (vždy jejich složky b/), a zdvořilostní strategie popsané u Brownové a Levinsona (1987), zvláště pozitivní zdvořilost.

2. Prvním krokem našeho výkladu musí být charakteristika KS a KU. Termínem komunikační situace se standardně označují okolnosti, za nichž se odehrává řečová činnost (komunikace, řečové jednání) a které tuto činnost spoluvytvářejí a ovlivňují. Diferenci mezi KS a KU lze charakterizovat jako rozdíl mezi konstelací faktorů (setting) relevantních pro komunikační činnost (výsek sociální reality, srov. Kořenský a kol., 1999, s. 21, Hoffmannová 1997, s. 40), a průběhem komunikačního aktu, jak se pod vlivem těchto faktorů utváří. Jde o rozdíl zdůrazňující statický vs. dynamický pohled na komunikaci, které však od sebe nelze oddělit. Komunikační událost lze totiž chápat buďto jako jednu ucelenou komunikační výměnu (ve smyslu „stimul“ – „reakce“ – „reakce na reakci“), kdy KS takové události zůstává relativně stabilní, odpovídá výchozí konstelaci, nebo jako sled partikulárních kroků (individuálních řečových aktů), které postupně vytvářejí vždy nový kontext, a tedy i novou, modifikovanou KS. Mezi výchozí a konečnou KS by pak byl rozdíl, a v tomto smyslu by KU byla sice výchozí situací determinována, následně by se však stávala faktorem determinujícím. Finální KS by pak byla do značné míry produktem KU. Obojí pojetí se striktně nevylučuje – záleží totiž na tom, jaká bude povaha komunikátu (řečové činnosti). U komunikátů monologických, kdy reakce Ad nebo recipienta je v okamžiku ukončení pouze implicitní nebo neverbální, se výrazný rozdíl v povaze KS zřejmě neprojeví, zatímco i v elementárním dialogu může reakce Ad znamenat zásadní změnu výchozí konstelace (srov. např. situaci po nestandardní reakci na pozdrav, odmítnutí vyhovět žádosti apod.).

2.1. Rozdíly v chápání KS jsou v šíři a komplexnosti jevů, které se do ní zahrnují, v tom, do jaké míry se počítá s typizací KS, a také v podobách této typizace. Pravidelně se při charakterizaci KS vybírá z dvojic rysů, jejichž vzájemné vztahy však nabízejí více možností hierarchizace: (komunikace) „interpersonální – masová“, „verbální – neverbální“, „veřejná – soukromá“, „institucionální – neinstitucionální“, „psaná – mluvená“, „v jednom kódu (jazyce) – více než v jednom kódu“ (vícejazyčná nebo obsahující neverbální prvky) aj., bere se v úvahu prostředí, v němž ke komunikaci dochází (zde jde především o možnost výskytu šumů), prostorové a časové okolnosti komunikace („tváří v tvář“ – „distantní“, viz výše). Uvedené rysy je vhodné chápat jako krajní body, charakteristiky jednotlivých KS jsou umístěny na ose mezi nimi. V neposlední řadě je KS charakterizována osobami komunikantů, jejich rolami a vzájemnými vztahy v dané KU, tedy např. jejich věkem, vzděláním, pohlavím, sociálním postavením, pozicí v relevantní instituci apod. Mezi komunikanty se v jednotlivých KS konstituují proměnlivé hierarchické vztahy, v nichž postojově-hodnotící aspekt podléhá častým změnám. Dalším diferenciačním prvkem KS je užívání – neužívání zprostředkujících technických zařízení (telefon, fax, e-mail aj.), mezi nimi pak z toho hlediska, zda umožňují komunikaci mluvenou (vnímanou auditivně), nebo psanou (vnímanou vizuálně).

Zatímco telefon nebo e-mail jsou použitelné univerzálně, v celém spektru KS, užívání faxu a SMS je příznakové: první prostředek je charakteristický pro institucionální (zejm. pracovní) komunikaci, druhý naopak pro komunikaci interpersonální, především mezi blízkými osobami.

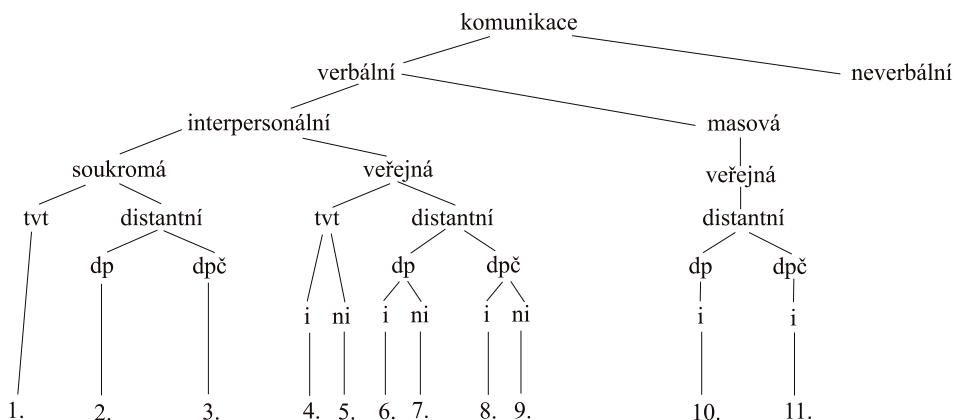
(Vyhledávání informací pomocí mobilního telefonu a jejich zaslání formou SMS lze považovat za odvozeninu internetové komunikace.)

2.2. Výchozím bodem charakterizace KS je nejčastěji rozlišení komunikace masové a interpersonální, které pak podmiňuje výskyt dalších rysů. Rozlišení veřejné vs. soukromé komunikační interakce připadá v úvahu jen u komunikace interpersonální (masová komunikace je veřejná vždy), naopak kombinování verbální a neverbální komunikace (tón hlasu, intonace, gesta, body language, užití grafických a obrazových materiálů) se objevuje téměř ve všech situacích, má však jinou podobu u soukromého rozhovoru tváří v tvář, telefonického rozhovoru, e-mailu, televizního interview, při vizuálně založeném dorozumívání osob na velkou vzdálenost pomocí smluvených gest nebo např. u komunikátů reklamních, ať už tištěných, nebo ve formě televizního spotu.

2.2.1. Především profesně a institucionálně ukotvené KS jsou vymezeny poměrně jednoznačně. Je u nich vysoký stupeň typizace a prediktability (ta se týká nejen průběhu KU, ale i stránky obsahově-tematické), komunikační aktivity v nich dokonce bývají předmětem nácvičku. Zásadním rysem takových KS je, že do nich vstupují mluvčí, kteří už zkušenost s jinými, „běžnými“ (nikoli institucionalizovanými) KS mají. Pro takové uživatele jazyka představují institucionálně ukotvené KS další vrstvu, nadstavbu nad běžnou komunikací, jsou záměrně získaným rozšířením jejich komunikační kompetence, srov. např. komunikaci lékař → pacient, prodavač → nakupující, učitel → žák, sudí → sportovec. Předvídatelné rysy má rovněž komunikace prostřednictvím elektronické pošty a SMS, tam však jde o rysy (omezení nebo naopak rozšiřující možnosti) determinované fungováním užitého komunikačního zařízení. Jiné KS, zejména v soukromé interpersonální komunikaci, se vyznačují velkou variabilitou a možností jejich typizace končí u rysů velmi obecných. Vytvoření vyčerpávajícího, hierarchicky uspořádaného a důsledně strukturovaného (nerozporného) popisu soustavy KS je problematické (detailní repertoár KS vůbec nelze popsat).

2.3. Předpokladem vzniku KS je, že v důsledku mezilidské interakce dochází ke komunikaci, přenosu informací. Protože naším cílem je stanovení postupu výběru sociálně-deiktického výrazu, tedy prostředku verbálního, bude naším výchozím protikladem rozlišení KS užití komunikace verbální, nebo neverbální. (Uvědomujeme si, že i komunikace neverbální může vykazovat rysy analogické rysům vyplývajícím z determinujících faktorů sociální deixe, srov. např. rozdíl mezi „státnickým“ pokynutím ruky vůči shromážděnému davu a dětským máváním na uvítanou nebo při loučení, salutováním mezi příslušníky armády a stejným gestem mezi civilisty míněným parodicky apod., avšak tyto rozdíly se verbalizují až při referování k nim. Proto je v tuto chvíli necháváme stranou.) Z takto stanoveného výchozího protikladu vyplývá, že neverbální složky komunikačních situací budeme vzhledem k prostředkům SD považovat za doprovodné, neboť jen výjimečně mohou v některých situacích neverbální prostředky verbální realizaci suplovat (pokynutí hlavou a úsměv nahrazující pozdrav). V charakteristice KS předběžně počítáme s tím, že primárně se projevuje identifikační rovina SD,

zatímco rovina postojově-hodnotící se může projevit jen v některých typech KS. Repertoár identifikačních (včetně sebeidentifikačních) prostředků SD je dán tím, jaké gramatické a lexikální prostředky má daný jazyk (v tomto případě čeština) k dispozici. Na základě popsaných kritérií vypadá výchozí rozčlenění KS takto:

Použité zkratky: tvť – tvář v tvář, dp – distance prostorová, dpč – distance prostorová a časová, i – institucionální, ni – neinstitucionální

Přehled charakteristik nepředstavuje symetrickou síť (binární protiklady nejsou obsazeny na všech rovinách), protože masová komunikace je vždy veřejná, vždy distantní a vždy obsahuje rys institucionálnosti, zatímco u interpersonální komunikace se rys institucionálnosti uplatňuje pouze u KS veřejných, a to jak u komunikace tvář v tvář, tak u distantní; u komunikace tvář v tvář, ať už soukromé, či veřejné, zase nutně odpadá rovina postihující typy distance. Hierarchické podřazení rysu „veřejnost“ rysu „masovost“ je tedy do značné míry umělé (jiná možnost nepřipadá v úvahu) a slouží vyčlenění rysu „soukromost“ u interpersonálních KS. V další rovině platí pro všechny distantní varianty, tj. interpersonální soukromou komunikaci distantní, interpersonální veřejnou komunikaci distantní (a samozřejmě pro komunikaci masovou), že distance prostorová (nikoli však časová) se může projevovat zvlášť, avšak časová a prostorová distance platí simultánně. Distance prostorová a distance časová se uplatňují jak u soukromé, tak u veřejné komunikace. V rámci soukromé komunikace není místo pro komunikaci institucionalizovanou, protože ta je s rysem „soukromosti“ v rozporu.

Je otázka, nakolik se v rámci veřejné komunikace se mohou objevit KS neinstitucionalizované, protože institucionalizované KS jsou vždy (byť v různé míře) pouze veřejné, právě proto, že i když jde o rozhovor dvou osob, nejméně jeden z účastníků zastává pozici v nějaké instituci, tj. působí jako její reprezentant. Lze si však představit rozhovor dvou nebo několika osob sledovaný veřejností (publikem), který žádné institucionální zakotvení nemá. (Jistý vliv toho, že komunikanti počítají také s publikem jako dalším adresátem se zde projeví nutně.)

Diference „mluvenost“ – „psanost“ se fakticky uplatňuje u všech KS na všech rovinách (v extrémních případech i u komunikace tvář v tvář), tj. měla by tvořit

rovinu nejvyšší, kdy by se na každý z těchto rysů následně vázala celá právě uvedená hierarchie (tj. schéma by se muselo opakovat jednou pro mluvenou, jednou pro psanou komunikaci).

2.3.1. Další variace by se objevily, kdybychom ve schématu chtěli počítat s komunikací ve více než jednom kódu (jazyce). Tam mohou nastat v zásadě dvě situace: a/ každý z komunikantů užívá svého jazyka, navzájem si však rozumějí. V tom případě se naznačené schéma neliší, rozdíly by se objevily v užitých prostředcích SD. Výrazné rozdíly by se objevily při situaci b/ - komunikaci pomocí prostředníka (tlumočníka nebo překladatele). V tom případě by se objevila komunikace tváří v tvář, avšak s posunutou charakteristikou soukromosti, resp. by tento rys nepřípadal vůbec v úvahu (tlumočení do sluchátek) a šlo by o další variantu institucionalizované komunikace veřejné. Celkově by taková zprostředkovaná komunikace vybočovala z tematického okruhu „primární“ komunikace, kterým se zde zabýváme.

2.4. Teprve v nejnižší rovině se jako diferenciativní faktor může projevit vertikální dimenze sociální distance, tj. rovnost vs. nerovnost účastníků komunikace. Tento rys však nemá povahu polární, nýbrž u něj lze počítat přinejmenším se třemi schematickými variantami: a/ Ml je nadřazen Ad, b/ Ml a Ad jsou si rovni, c/ Ad je nadřazen Ml. (Fakticky jde však o vícestupňovou graduální diferenciaci.) Reálné uplatnění tohoto rysu závisí na rysech KS hierarchicky vyšších – např. osoba ve věku 25 let je obecně společensky v podřízené pozici vůči osobě o 40 let starší, tato konstelace však primárně platí pouze u KS soukromých. Tam, kde je mladší osoba reprezentantem instituce, jejímuž fungování je podřízena i osoba starší, vztah nadřazenosti/podřízenosti se obrací (srov. např. rozhovor řidiče s dopravním policistou, který ho zastavil). Vztahový aspekt horizontální distance, který se uplatňuje v postojově-hodnotící rovině SD, je natolik variabilní, že jej do schématu nelze začlenit – v takovém případě bychom museli přistoupit k pokusu o výčet, na jehož úplnost lze jen těžko aspirovat. Rysy uvedené v přehledu znají a jejich působení ovládají všichni dospělí mluvčí daného jazyka (jsou součástí základní komunikační kompetence).

V omezené míře lze tuto složku komunikační kompetence předpokládat u dětí mladších cca 12 let, u nichž se zkušenost s veřejnými, zvláště s institucionálními KS omezuje na prostředí edukační, popř. na komunikaci s lékařem; ostatní případy se pro ně jednotně vyznačují rysem „komunikace s dospělou osobou“. (V současnosti však lze i u mladších dětí očekávat zkušenost s komunikací masovou, zejm. s její podobou v televizních pořadech.)

3. Repertoár prostředků SD představují, jak již bylo uvedeno, indexové výrazy a propria, honorifika a dehonorifika, speciální identifikačně-hodnotící oslovovací výrazy (*mami, tati*), „korporátní“ výrazy jako *bratře, pane bratře, soudruhu* apod. (Postoj a hodnocení vůči adresátovi jsou zde v zásadě pozitivní, protože jde o příslušníky téže korporace.)

Skutečnost, že *pane* funguje v oslovení jako honorifikum, nikoli jako prostý vokativ subst. *pán*, a to i při uvádění se jménem v nom. sg., dokládá nemožnost užít *pán* právě ve spojení s nominativem: **pán Novák*. Z téhož důvodu je možné *pane Nováku* i *pane Novák, pane doktore* i *pane doktor*. *Soudruh* však pro češtinu honorifikem není, srov. *soudruhu Nováku* / **soudruhu Novák, soudruhu učiteli* / **soudruhu učitel*.

V menší míře se v SD uplatňují určité deskripce. Jde primárně o deskripce vystihující pozici/roli osoby, která se identifikuje v dané KS (*pane řediteli, pane*

kolego, pane řidiči, milí žáci, chlapci a děvčata) nebo k níž se v dané KS referuje, nikoli deskripce typu *ten vysoký pán vlevo*.

Užití tohoto typu deskripce při oslovení, do něhož se navíc dostává honorifikující prvek *pán* namísto *muž*, jehož by MI pravděpodobně užil při pouhém referování, se může objevit jen v nepřímé podobě ve 3. os. Např. v situaci, kdy se aranžuje skupina osob pro fotografii, může fotograf pro-
něst *Prosím toho vysokého pána v zadní řadě vlevo, aby si stoupl víc do středu*, popř. ve veřejném ohlášení v nákupním centru apod.: *Žádáme řidiče vozu SPZ, aby si přeparkoval.*)

Hranice zde nicméně není ostrá, protože v SD časté deskripce typu *divák, posluchač, čtenář, student, spolupracovník* definují sociální roli Ad v mnoha KS a běžně bývají k identifikaci (oslovení) užity. Jde o deverbální substantiva zakládající se na slovesech označujících činnosti/děje, které jsou v dané KS relevantní. Charakteristické je, že jde o identifikaci skupiny, kdy výraz SD je v plurálu a kdy se neutralizuje rozdíl mezi zdvořilostním vykáním a prostým plurálem. Oslovení vokativem singuláru (*milý diváku, milý čtenáři*) je v každém případě příznakové (mj. sugeruje tykání) a není kompatibilní s KS, pro niž je bezpříznakový, ba charakteristický plurální Ad (*milí posluchači, milí diváci, milí čtenáři, vážení spolupracovníci*, s generickým maskulinem) - uvedené deskripce se vyskytují v masové komunikaci nebo v interpersonální komunikaci veřejné. Oslovení typu *milá čtenářko* je možné najít v některých literárních dílech, popř. v tzv. ženských časopisech nebo rubrikách novin z první poloviny 20. století (zde je ovšem doloženo i vykání), jde však o generický singulár, jakkoli jeho užití je neseno komunikačním záměrem individualizovat sdělení a tím zvýšit jeho účinnost. Singulární oslovení adresáta v situacích, v nichž je zřejmé, že adresát je plurální, se objevuje v některých žánrech masové komunikace a v reklamě.

3.1. V masové komunikaci (některé časopisy, rozhlasové a televizní pořady určené zejm. věkově skupině –náctiletých) má singulární oslovení zdůrazňovat chtěně zrušení prostorové, časové i sociální distance mezi mluvčím a adresátem, která je masové komunikaci vlastní, a má formálně navozovat iluzi komunikace interpersonální. U zdůrazněného, ve skutečnosti imaginárního (a v podstatě marketingově „syntetizovaného“) adresáta *ty* bývají implicitně i explicitně prosazovány jisté atributy, které mají ovlivňovat (formovat) představu např. čtenářů nebo posluchačů jednak o příslušném médiu (např. časopisu pro -náctileté), jednak o nich samých (srov. Čmejrková 1996). V těchto případech jde nejen o komunikační, ale na prvním místě o marketingovou strategii, která má podpořit uplatnění příslušného média na trhu. Masivně se tato forma SD využívá v reklamě, i když tam, vzhledem ke stručnosti reklamních komunikátů a ke krátkodobému charakteru reklamních kampaní, obvykle tolik prostoru pro skutečnou „syntetizaci“ adresáta není. V souvislosti s charakterem cílové skupiny je však potenciální (sugerovaný!) adresát přizpůsobován charakteru propagovaného výrobku; s tím souvisí i rozdíl mezi tykáním a vykáním v reklamě.

3.2. Mezi prostředky SD je nutno počítat i prostředky sebeidentifikace MI, a to zejména při iniciování komunikace. Nejvýraznějším případem sebeidentifikace MI, který těsně souvisí s řečovou etiketou, je představování. (Necháváme zde stranou etiketní otázky související s tím, kdy je nutné, popř. vhodné se představit, a pravidla o představování někoho někomu, tedy o zprostředkování identifikace.) Identifikace vlastní osoby, kterou musí provést sám MI, má zpravidla for-

mu „pozdrav + *já jsem / jmenuji se ...*“. Neposkytuje-li situační kontext dostatek informací o tom, proč by Ml měl s Ad nebo se skupinou adresátů začít komunikovat, je nutné doplnit představení uvedením relevantní informace ze strany Ml, týkající se jeho/její sociální role v dané KS. Není obvykle nutné uvádět informace vyčerpávající, ale jen charakteristiku vztahující se k dané KS. Jako reakci na sebeidentifikaci Ml předpokládá řečová etiketa sebeidentifikaci Ad (který se tak stává reagujícím Ml), popř. potvrzení/popření předpokládané identity Ad vyslovené předtím Ml (má poskytnout adekvátní odpověď na nepřímou žádost o takovou informaci typu *Promiňte, hledám pana/paní X.Y.*).

V mnoha institucionálních KS, kdy je role Ml viditelná a zřejmá, bývají účastníci reprezentující instituci vybaveni jmenovkami (na oblečení, na stole před sebou nebo na dveřích), které dovolují fázi sebeidentifikace přeskočit. Obdobnou funkci jako jmenovky má jméno autora pod titulem/názvem textu v novinách nebo v internetovém periodiku, nebo titulky v úvodu televizního pořadu. (V takových případech už však jde o zprostředkování.) Vždy je nutné, aby Ad dostal takové údaje, které umožní zařadit iniciujícího Ml do vhodného informačního kontextu, a aby sám analogická data recipiálně poskytl.

3.2.1. V dialogu se role Ml a Ad pravidelně střídají a jsou reprezentovány buďto slovesnými tvary 1. a 2. os. sg. nebo indexy *já/my* a *ty/vy*. Sebeidentifikace Ml pak přechází do gramatického vyjádření v kategorii osoby, která je výhradně motivována pragmaticky. 1. a 2. osoba v pozici podmětu i v jiných pozicích referují k účastníkům KS: *já* = Ml, *ty* = Ad: ***Já tě vidím, Ty mě vidíš, Petr mě vidí.*** (3. osoba je buďto neosoba (*Prší*), popř. ne-účastník komunikace n. objekt, o němž se mluví.) Jinou věcí je obligátnost nebo naopak příznakovost ne/vyjadřování personálních indexů, protože příslušnou referenci vyjadřuje jeden z gramatických významů koncovky – v češtině je lexikální vyjádření *já* a *ty* rovněž podmíněno především pragmaticky, potřebami dialogického kontextu a/nebo nutností ve výpovědi zdůraznit, jak je jednoznačná referenční identifikace důležitá.

Kromě rozdílu v singularnosti – nesingularnosti vyjadřují *ty* a *vy* ještě rozdíl v sociální distanci (tykáni vs. vykání), kdy pro zdvořilostní, sociálně distanční *vy* se v češtině vytvořila speciální konstrukce kombinující plurálové *vy* a plurálové tvary pomocných sloves se singulárovým tvarem slovesa plnovýznamového, resp. modálního: *vy jste řekl – řekla, vy jste mohl – mohla říci, vy byste odešel – odešla, vy byste chtěl – chtěla odjet*. V přezentu a u oslovení nesingularního adresáta je (i modální) sloveso v plurálovém tvaru a příznak zdvořilosti je neutralizován: *vy můžete říci, vy nechcete odejít*. Vykání se vzhledem ke své pravidelnosti a ustálenosti jeví jako gramatikalizovaná varianta 2. os.

3.2.2. Zdůrazněné nebo i automatizované užití *já* je možné jen v komunikaci tváří v tvář, v distantní KS teprve až poté, co byl Ml (sebe)identifikován jinak. Tj. na otázku *Kdo je tam?* (za dveřmi) nebo *Kdo volá?* (v telefonu) nelze odpovědět *já* (resp. je to možné jen v situaci, kdy Ml vzhledem k tomu, jaký má k Ad vztah, může důvodně očekávat, že Ad stačí k identifikaci hlas), nýbrž je nezbytné provést sebeidentifikaci takovým způsobem, který Ad v dané KS poskytne dostatek informací. Tj. poštovní doručovatel obv. reaguje odpovědí *Pošta!*, v telefonu konvence vyžaduje uvést příjmení nebo celé jméno a další údaj (instituci, k níž Ml přináleží, důvod, proč volá apod.). Ustálená podoba sebeidentifikace v telefo-

nu má formu 3. os. sg. U sebeidentifikace není v češtině zvykem užít honorifika, tj. představit se např. **Jsem pan Josef Novák*. Výjimkou jsou akademické tituly, i jejich uvádění je však na ústupu. (Honorifikum, resp. titul je však pravidlem, provádí-li identifikaci (představení) druhá osoba.) V masové komunikaci, zejm. v interaktivních rozhlasových pořadech, kdy je možná aktuální komunikace mezi identifikovaným zástupcem média a individuálním příslušníkem adresátské skupiny, dávají posluchači telefonicky kontaktující podobné pořady v okamžiku, kdy se mají (sebe)identifikovat, zpravidla přednost co nejvyššímu stupni anonymity, jakou tato forma kontaktu umožňuje (*Tady je Karel z Vrchlabí* apod.), a v souladu se svou sebeidentifikací jsou pak ostatními účastníky KS oslovovali a identifikováni, ovšem za použití základního honorifika: *pane Karle; chtěl bych odpovědět panu Karlovi*.

3. 2. 3. Specifickým prostředkem sebeidentifikace Ml je užití tvarů 1. os. pl. Zahrnuje tzv. inkluzivní *my*, tj. „já + ty/vy“: *Zítřejší už budeme doma*, exkluzivní *my*, „já a ostatní se mnou kromě tebe/vás“: *Žádáme vás o vysvětlení postupu, který byl vůči nám uplatněn*; a variantu označovanou jako empatická (solidarizující), která obvykle následuje oslovení buď singulárního Ad (*Paní Hlaváčková, jak jsme se vyspali?*), nebo Ad plurálního (*Děti, teď si otevřeme sešity a napíšeme si datum*). Exkluzivní *my* označuje skupinu, resp. minimálně dvojici mluvčích / produktorů, která nejčastěji v psaných komunikátech vystupuje vůči adresátovi jako jeden celek. 1. os. pl. může vystupovat i v situacích, kdy je jazykovou stylizací Ml singulárního (plural majesticus, reprezentující výjimečnou pozici mluvčího, nebo autorský plurál, který má individualitu produktora naopak odsouvat do pozadí - plural modestiae, plurál skromnosti). Variantou autorského plurálu je užití 1. os. pl. ve formulaci instrukcí, návodů a pravidel (v psané masové komunikaci), kdy všeobecný subjekt tuto formu pouze využívá (v následujících příkladech tedy „my“ syntakticky není): *Před nanesením lepidla plochu osušíme a očistíme. Maso nakrájíme na malé kostky a opečeme na oleji. Při konzumaci těstovin držíme v pravé ruce vidličku a v levé lžici*. V posledních uvedených příkladech lze pozorovat přechod ke zmíněné „solidarizaci“ Ml s Ad, protože je to autor / produktor, kdo se záměrně staví na stejnou kontextovou a situační pozici jako Ad. (Ad může být v těchto případech nekonkrétní, anonymní, ale použití podobných instrukcí v interpersonální komunikaci vůči individuálnímu Ad není vyloučeno – odtud přechod k solidarizaci.)

Několik různých typů „my“ se dokonce může objevit i v rámci jednoho souvětí celku:

Zatím mnoho nevíme o fungování této speciální části mozku, která hraje tak důležitou úlohu v našem životě, ale dosavadní stav znalostí nám ukáže další kapitola.

(z odborného textu, podle Nunberg, 1993)

V první větě jde o „my – neurologové“ (nikoli laici), exkluzivní, ve druhé větě, v níž není „my“ subjektem, avšak na jeho referent odkazuje výraz *náš*, jde o generalizaci založenou na inkluzi („v životě / životech všech nás lidských bytostí“), a konečně ve větě třetí znamená „my“ (tentokrát v pozici volného prospěchového dativu) autora + čtenáře, tedy v zásadě inkluzi, avšak s příklonem k solidarizaci, protože je to autor, kdo informace čtenáři zprostředkovává.

Solidarizací se však přednostně míní ty situace, kdy Ml užitím 1.os.pl. emocionálně nebo zdvořilostně naznačuje, že na výpovědích týkajících se Ad je zainteresován, a kdy se na příslušných dějích buď přímo podílí nebo je na nich jiným způsobem účasten: *Tak, ted' si umyjeme ručičky a půjdeme papat. Posadíme se, pokrčíme kolena a opřeme se rukama o zem.*

V podobných případech plurál ve výpovědi naznačuje přímý podíl mluvčího na aktivitě nebo demonstrovanou aktivitu doprovází. Tzv. empatické „my“ vyjadřuje osobní angažovanost Ml na ději, který se primárně týká Ad, a jeho skutečný nebo demonstrováný kladný vztah k němu. Je časté zejména v rozhovorech lékařů nebo zdravotnického personálu s pacienty, kdy se Ml k Ad obrací jako osoba zainteresovaná a účastná, avšak autoritativní. Příznak autoritativnosti mizí v konverzačních výměnách mezi poskytovatelem služby a zákazníkem: *Ten přeliv uděláme jako poslední? A dáme ještě kousek na polévku?* Empatické „my“ se tedy jeví jako charakteristické pro KS institucionalizované, a to jako prostředek, který příznak institucionálnosti zeslabuje.

V jiných KS dochází k přepólování kladného postoje, 1. os. pl. se stává prostředkem ironie. Demonstrativní empatie dostává opačný emocionální náboj a signalizuje vůči Ad nadřazenost a zároveň přesvědčení o tom, že Ad se nezachoval správně, srov. např. (od otce vůči synovi) *Tak kdepak jsme byli celou noc, mladej pane?* (Součástí ironického komunikačního jednání je zde i zvolená příznakově neadekvátní forma oslovení.)

3. 3. Každý z výrazových prostředků SD má určité rysy, které determinují možnosti jeho užití v jisté KS. Částečně jde o rysy shodné se stylovými charakteristikami (resp. jejich stylové zařazení vyplývá také z těchto rysů). Existují prostředky SD výrazně příznakové, primárně kompatibilní jen s některými KS (zejm. v soukromé komunikaci tváří v tvář), i prostředky rysově méně výrazné, jejichž použitelnost je širší. Hovoříme-li však o „použitelnosti“ určitého prostředku v určité KS, jde vždy o primární, zásadní ne/kompatibilitu, která může být a často bývá porušena, zpravidla jako prostředek záměrného komunikačního jednání Ml vůči Ad. Právě možnost záměrného porušování souladu mezi rysy KS a rysy zvoleného prostředku SD je zdrojem takřka nekonečného variování forem SD. Je třeba odlišovat identifikaci Ad a identifikaci osoby / osob, o kterých se mluví. Identifikace Ad v situaci, v níž se setkávají pouze dva komunikanti, je jednoduchá, buďto byla na počátku vzájemně provedena, nebo její detailní podoba (jméno) není v dané KS potřebná, a role mluvčího a role adresáta plynule přechází z jednoho komunikujícího na druhého. Rozdíl ve formě identifikace je dán tím, zda se komunikanti navzájem znají, nebo ne, a pokud se znají, závisí na sociální distanci. Funkci předstupně navázání kontaktu s neznámým Ad, kdy situace nedává žádné klíče, jak adresáta charakterizovat, a ten nemůže být přímo identifikován - osloven jménem nebo zcela nepochybnou sociální rolí, tj. např. *Josefe, Pepo, pane Novák, pane řidiči, pane doktore, sestřičko*, zpravidla plní formálně neutrální pozdrav, často následovaný téměř ritualizovanou omluvou za „prolomení bariéry“ (*promiňte, prosím (vás), ale ...*), v níž se objeví prostředek personální deixe – indexový výraz pro 2. osobu. Užití jiných kontaktních výrazů (*haló!*) může být problematické z hlediska řečové etikety. Ohleduplnější je oslovení pouhým honorifikem *pane, paní, slečno* užívané vůči neznámým osobám.

Pozdrav je z hlediska řečové etikety součástí navázání kontaktu i mezi komunikanty navzájem známými, rozdíl je ve stupni jeho formálnosti. Navazování kontaktu je zjednodušeno v situacích, kdy všichni účastníci mohou počítat s tím, že jejich sociální pozice je v zásadě stejná (žáci a studenti ve školním prostředí, vojáci stejné hodnosti v uniformě). Nereagovat na kontaktování může Ad zejména tehdy, nejde-li o situaci tváří v tvář, např. u nevyžádaného e-mailu nebo SMS. Naproti tomu na navázání kontaktu pomocí přímého oslovení (identifikaci sociální rolí nebo jménem) nereagovat běžně nelze, protože takové jednání představuje odmítnutí (popření) nejen pokusu o navázání kontaktu, ale i odmítnutí zvoleného typu identifikace; vůči oslovujícímu mluvčímu je tedy výrazně nekooperativní, až otevřeně nezdvořilé. Oslovení jménem nebo sociální rolí tudíž zpravidla otevírá konverzaci. V masové komunikaci může být typ oslovení odstupňován, od neutrálního zakotvení v situaci (*vážení posluchači, vážení diváci*) až po záměrně vytvořené, nestandardní oslovení zaměřené na specifickou skupinu adresátů, srov. *Sportu zdar a fotbalu zvláště, vážení přátelé televizní kopané – Čágo belo, šilenci*. Reakce adresáta v masové komunikaci zůstává MI zpravidla bezprostředně nedostupná a pro pokračování KU není nezbytná. Opakované oslovování komunikačních partnerů v průběhu konverzace funguje jako potvrzování správné identifikace a udržování a potvrzování typu kontaktu, může být také součástí určité komunikační strategie: vyjadřování pozitivního vztahu nebo naopak podceňování Ad pomocí zdrobnělin (*kolegáčku, paninko*), ovlivňování Ad lichocením (permanentní užívání titulu apod.). Oslovení je v některých případech je nejen konvencionalizováno, ale institucionálně stanoveno (armáda, diplomatický protokol) a má povahu závazné normy. Poměrně složité řešení vyžadují situace, kdy je v úvodu jednoho komunikátu nutné oslovit různé adresáty pro ně přiměřenou (protokolárně i etiketně vyžadovanou) formou; v takových případech je závazný nejen výběr jednotlivých oslovení, ale i jejich uspořádání – na prvním místě se oslovuje osoba v dané konstelaci nejvýše (ve vertikální sociální distanci) postavená: *Vážený pane prezidente, vážená paní předsedkyně, dámy a pánové poslanci, vážení hosté! Vaše Magnificence, Spectabilis, Honorabilis, milí absolventi, dámy a pánové!* Příznakový případ představuje iniciování konverzace (nikoli pokračování v ní) s absencí oslovení, v krajním případě i s absencí pozdravu. Tuto formu je možné užít jen v situaci, kdy jiný než jeden určitý Ad nepřipadá v úvahu, zpravidla však jde rovněž o jistou komunikační strategii (může jít o signalizaci negativního vztahu k Ad, nebo naopak o zdůrazněné navázání na dříve přerušenu komunikační událost). Součástí oslovování je (v češtině a v jazycích, které je rozlišují) volba mezi tykáním nebo vykáním, jež se reflektuje jednak na formě predikátů (včetně případných imperativních vět), jednak na (příznakovém) užití indexových výrazů *ty* nebo *vy*: *Ty pojd' sem, ne Pavel! Vy už se mi tady neukazujte.* (Jak ukazuje srovnání imperativních vět *Pojd' sem, ty můj mazánku!* - **Pojd' sem, ty můj mazánek!*, je *ty/vy* v takových větách spíše ve tvaru vokativu, i když se to na jeho formě neprojevuje.)

Příznakovost užití deiktických výrazů spočívá v jejich gramatické redundantnosti a v tom, že se zpravidla vyskytují ve výpovědích nějakým způsobem emocionálních; resp. samo jejich užití se

na vytvoření emocionálního charakteru výpovědi podílí. (Tzv. onkáni a onikání je pro současnou češtinu historismem a jeho užití je silně příznakové a omezené, např. na oblast anekdot.)

Varianta oslovení s užitím tvarů 1. os. sg. nebo 1. os. pl. ve výpovědích jednoznačně zaměřených na individuálního adresáta je motivována pragmaticky a je charakteristická pro specifické typy řečového jednání – přichází v úvahu v podstatě jen tehdy, je-li mluvčí vůči adresátovi v jakkoli nadřazené, autoritativní pozici. Užití 1. os. sg. bývá doprovázeno záměnou vokativu nominativem. Nejznámějšími případy oslovení tvarem nom. sg. a 1. os. sg. jsou důrazné příkazy (*Tak Novák, fofr; padám, padám!*), nom. sg. obsahují i podivové otázky s podtextem nesouhlasu (*Novák, co (vy) tady děláte?*). Jsou charakteristické pro komunikaci z výrazně nadřazené pozice (např. v armádě) a fakticky signalizují, že mluvčí nepotřebuje na adresáta brát ohled. Bez oslovení se objevují instrukce usilující o co největší názornost, kdy 1. os. naznačuje, že mluvčí řečově demonstruje jednání požadované od Ad na sobě: *No, tak sešlápnu spojku, zařadím jedničku, pomalu pouštím spojku, přidám plyn a jedu!* Na rozdíl od „empatických“ tvarů 1. os. pl. (viz výše) charakterizuje uvedená užití pouze autoritativnost.

3.4. Identifikace neúčastníka komunikace je ovlivněna sociální distancí mezi Ml a Ad v tom ohledu, že referování k osobám blízkým Ad zpravidla obsahuje honorifika nebo prvky vyjadřující pozitivní příznak. Jde o ohled na tzv. negativní tvář Ad, resp. se tak projevuje předpoklad Ml o tom, co by si Ad nepřál. V rozhovorech dospělých mluvčích, kteří si vykájí, se k rodinným příslušníkům Ad referuje spojeními *vaše paní matka, váš pan otec, vaše paní, váš manžel*. (*Vaše (paní) choť* je už ovšem archaizující a z hlediska řečové etikety vyhrazené jen pro honorifikující kontext.) Vůči dětem se v takové souvislosti často objevují zdrobněliny – *tvoje maminka* apod. Ml může užít i dehonorifikujícího výrazu o osobách ve své vlastní sféře (srov. poměrně běžné *fofr; ségra*, zejm. u mládeže), jestliže však Ad reaguje s použitím stejného lexika, může to být pochopeno jako verbální agrese. V případech, kdy se identifikace 3. osoby/osob netýká přímo Ad, užívá se osobních jmen v takové podobě, která Ad umožňuje jejich rozeznání (*Franta – Franta Novotný – ten Franta Novotný, co byl s náma v Korutanech*), přičemž užití hypokoristika nese informaci o vztahu Ml, popř. i Ad ke zmiňované osobě. V ostatních případech se užívá určitých deskripcí, často s přivlastňovacími zájmeny (*můj šéf, naši sousedi, naše ředitelka, ten tvůj kolega z Ostravy*).

4. Nyní uvedeme explicitní přehled KS ve variantách a/, b/, c/ (viz výše) a typů SD, které jsou s nimi primárně nekompatibilní, tj. jsou rysy KS odfiltrovány. Užití „zakázaných“ výrazových prostředků SD není samozřejmě vyloučeno absolutně, v takových případech však máme co dělat s příznakovými komunikáty, které Ad nutí k reinterpretaci, viz 5.

(Postupujeme podle typů uvedených v 2.3. Uváděné příklady KS jsou modelové, nikoli výčtové.)

KS 1. : interpersonální, soukromá, tvť:

a/ Rodič/dospělá osoba k dítěti: Vyloučeno vykání, vyloučeno vše kromě osobních jmen a hypokoristik.

b/ Partneři, sourozenci, přátelé: Vyloučeno vykání, vyloučena honorifika kromě přepólovaných.

c/ dítě k rodičům a jiným (dospělým) rodinným příslušníkům: Vyloučeno vykání, vyloučena honorifika.

KS 2: interpersonální, soukromá, distantní, s distancí prostorovou (telefon, SMS, e-mail):

a/, b/ Od 1.a/, b/ se liší přítomností pozdravu a fakultativní sebeidentifikace v úvodu a v závěru. U SMS a e-mailu je identifikace MI a Ad věci nastavení technického prostředku.

c/ Vylučuje se neuskutečnění sebeidentifikace MI, vylučuje se neuskutečnění pozdravu v úvodu a závěru. Ostatní jako 1.c/.

KS 3: interpersonální, soukromá, distantní, s distancí prostorovou a časovou (pohlednice, vzkaz, dopis):

a/ Jako 1.a/

b/ Pohlednice a vzkaz („otevřeně přístupné“) vylučují prostředky SD nesoucí příznaky intimity, dopis je přípouští. Vyloučena honorifika.

c/ Jako 1.c/

KS 4: interpersonální, veřejná, tváří v tvář, institucionální

a/ Úředník vůči klientovi, policista vůči občanovi: Vyloučena křestní jména a hypokoristika, vyloučena de-honorifika, vyloučeno tykání.

b/ Zástupce jedné instituce vůči zástupci jiné: Vyloučena osobní jména, vyloučeno tykání.

c/ Primárně pouze konstelace prodávač – zákazník. Jako 4. a/

KS 5: interpersonální, veřejná, tváří v tvář, neinstitucionální

a/ Moderátor pódiové diskuse vůči jejím účastníkům, moderátor debaty na konferenci: Vyloučena dehonorifika.

b/ Účastníci pódiové diskuse nebo debaty mezi sebou: jako 5.a/

c/ Účastníci diskuse vůči moderátorovi: jako 5.a/

KS 6: interpersonální, veřejná, distantní s distancí prostorovou, institucionální (telefonát zástupce jedné instituce zástupci jiné)

a/ Vyloučena osobní jména, vyloučeno tykání.

b/ Vyloučena hypokoristika.

c/ Jako 6.a/

KS 7: interpersonální, veřejná, distantní s distancí prostorovou, neinstitucionální (internetová diskuse nebo chat)

Konstelaci a/, b/ c/ nelze stanovit. Teoreticky jsou vyloučena pouze dehonorifika s rasovým příznakem (pravidla diskusí), v praxi není vyloučeno nic.

KS 8: interpersonální, veřejná, distantní s distancí prostorovou i časovou, institucionální (dopis zástupce jedné instituce zástupci jiné)

a/, b/ i c/ : Vyloučena osobní jména, vyloučeno tykání.

KS 9: interpersonální, veřejná, distantní s distancí prostorovou i časovou, neinstitucionální (tzv. otevřený dopis)

a/ a b/ Vyloučena dehonorifika.

c/ Vyloučena dehonorifika, vyloučena osobní jména, vyloučeno tykání.

KS 10: masová, veřejná, distantní s distancí prostorovou, institucionální

Protože Ad je anonymní, nelze o stanovení vztahu a/, b/, c/ uvažovat, formálně existuje pouze c/. Vyloučena jsou pouze dehonorifika.

KS 11: masová, veřejná, distantní s distancí prostorovou i časovou, institucionální

Jako KS 10.

5. Jak jsme konstatovali v úvodu, popsany negativní výběr sice poskytuje informace o základní (výchozí) pozici pro volbu prostředků SD, není však dostatečným nástrojem k tomu, aby předpověděl výsledek výběru. Vyloučené prostředky SD představují zpravidla jen úzký výsek z možného repertoáru. Dalším krokem tedy musí být výběr pozitivní, a zde se ukazuje, že uvedené typy KS jsou, i ve

variantách beroucích v úvahu vertikální sociální distanci, příliš široké. Pokusíme-li se i o jen elementární výčet konkrétních KS, které mohou k danému typu příslušet, objeví se variace a podtypy. Např. u KS 1 a/ se bude výběr oslovení dítěte lišit podle vztahu MI a Ad a podle věku oslovovaného. Dospělí mluvčí se však vůči neznámým dětem oslovení často vyhýbají – důvod lze vidět jednak v tom, že děti, nejsou-li v doprovodu dospělého, fakticky postrádají vlastní sociální statut, tj. nelze se u nich opřít o žádnou sociální roli (např. otázat se „pod záštitou dospělého“ dítěte na jméno, kterým je pak oslovujeme), i v tom, že oslovit dítě *chlapečku, holčičko* lze jen do určitého věku, naopak kontaktovat (kohokoli, i dítě) pouhým *ty* (např. *Ty, ve kterém patře bydlí Novákovi?*) je příznakově nezdvorné. Podtypem KS 4 a/ je komunikace učitel – žák, kdy ze strany učitele je vždy pravidlem tykání, ale u oslovení může být volbou jak křestní jméno (varianta shodná s KS 1 a/), tak příjmení. (Druhá varianta je pro školskou komunikaci na české ZŠ dokonce typická.) Vůči studentům (nad 15 let) se naopak objevuje oslovení v kombinaci křestní jméno + vykání, což je varianta, s níž se lze setkat i v KS 4 a/ nebo 5 a/, popř. i v masové komunikaci. U KS 1 b/ se pod označením „partner“ může vyskytovat celá škála vztahů, a teprve na základě jejich rozlišení lze uvažovat o prostředku SD. Naproti tomu verbální agrese se může objevit v přímé podobě v každé konstelaci KS, rozdíl bude v četosti výskytu a v užití formě – pro KS 1 bude nejčastější v konstelaci b/, a to v přímé formě (nadávky, výsměšná oslovení), pro ostatní KS bude výskyt méně častý, navíc v podobě nepřímé (ironie, sarkasmus, přepólované užití honorifik). Užívání situačně neadekvátních prostředků SD může být projevem nesprávného vyhodnocení KS na straně MI (např. tykání vůči osobě, u níž není jisté, zda je bude akceptovat) nebo neznalosti MI (užití nesprávného oslovení, ať už jména, nebo pojmenování sociální role), mnohdy však je projevem komunikačního záměru. Ve veřejné, zvláště pak masové komunikaci je prostor pro variantnost menší, protože zde fungují nejen konvence ve společenském smyslu, ale i pravidla stanovená fungováním určitých institucí.

5. 1. Zejména v interpersonální komunikaci soukromé je záměrné užívání neadekvátních oslovovacích a referenčních výrazů velmi časté. Tento jev lze přičíst faktu, na který upozorňuje G. Leech (s. 142-144), totiž že respektování zdvořilostního principu je nepřímě úměrné vztahové (osobní) blízkosti komunikantů, resp. stupni intimity mezi nimi, tedy čím bližší si komunikanti jsou, tím méně se ohlížejí na dodržování (nejen komunikačních) konvencí. Nejde jen o to, že se objevuje tzv. přímé komunikační jednání (srov. Brownová – Levinson, s. 94-101). Mezi osobami v důvěrném vztahu se často vyskytuje předstíraná nezdvornost, kterou lze nejbližše označit jako škádlení. Jedním krajním bodem předstírané nezdvornosti je užívání dehonorifikujících výrazů v přepólovaném, kladném smyslu. Patří sem hypokoristika v augmentativní podobě (*Petrisko, Evisko*), oslovování a referování hanlivými deskripcemi: *šmudlo, funidlo, špinavče, babrале, můj starej, šéfová* (o manželce). Výjimkou není ani užití vulgarismů (vůči dětem zejm. z oblasti vyměšování, a zejm. tehdy, pokud dětský Ad dosud verbální smysl nevnímá), příznačně však v eufemisticky deminutivní podobě: *ty*

náš poscánku. Do druhé krajnosti je předstíraná nezdvořilost dovedena tehdy, když se v SD objevuje užívání vulgarismů nijak nezjemněných, nikoli však se záměrem verbální agrese, nýbrž dokonce i jako výraz uznání vůči Ad. V češtině je nejznámějším příkladem již v podstatě „nevulgární“ *ty vole*. Ke škádlení stavějícímu na „přátelské nezdvořilosti“ patří i neadekvátní užití prostředků příznakově zdvořilých, které však podle okolností mohou být nejen žertovné, nýbrž i vyjadřovat sarkasmus a hostilitu: oslovení *drahá matko, madam* (i se záměrnou výslovností *madame*), *milostivá, sire* (ve zvukové podobě kopírující podobu psanou), *paní doktorko, laureáte*, oslovování rodinných příslušníků příjmením s honorifikem, referování Ml k vlastním rodičům jejich příjmeními aj. V takových případech však Ad zpravidla dostává od Ml signály, jak užitý prostředek SD (re)interpretovat, nejčastěji je to intonace a tón hlasu; důležitá je také předchozí komunikační zkušenost Ad jednak s konkrétním Ml, jednak s nepřímým komunikačním jednáním vůbec. Prediktabilita možných výrazových prostředků SD je tak vázána spíše na komunikující individua.

6. Ukázalo se, že jev sociální deixe je, právě proto, že sociální role komunikantů patří k nutným složkám komunikační situace, na tuto situaci silně vázán. Protože však sociální role jsou mnohvrstevné, jsou v každé konkrétní situaci, kdy se může akcentovat pokaždí jiný jejich aspekt, silně variabilní, a protože většina prostředků sociální deixe je polyfunkční, nelze volbu prostředku sociální deixe předpovědět pouze na základě charakteristiky komunikační situace. Na základě KS jsou předpověditelné jsou pouze obecné preference, které se, v rámci komunikační kompetence, projeví ve znalosti prvků, které jsou prvoplánově vyloučeny.

LITERATURA

- BLAKEMOREOVÁ, D. (1992): *Understanding Utterances*. Oxford UK : Blackwell
- BROWNOVÁ, P., LEVINSON, S.C.(1987): *Politeness*. Cambridge: CUP.
- ČMEJRKOVÁ, S. (2002): Rod v jazyce a komunikaci: specifika češtiny. SaS 63, s. 263-286.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1996): Is this my position? Teenagers' response to mass media discourse. In: *Beiträge zur Dialogforschung. Dialoganalyse VI/2*, s. 281-290. Tübingen : Niemeyer
- GEIS, M. L. (1997): *Speech Acts and Conversational Interaction*. Cambridge: CUP
- GREPL, M., KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HABERMAS, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns 1, 2*. Frankfurt am Main : Suhrkamp
- HIRSCHOVÁ, M: *Pragmatika v češtině*, v tisku.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1997): *Stylistika a ...* Praha: Trizonia
- KARLÍK, P. – NEKULA, M., – PLESKALOVÁ, J. (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN
- KOŘENSKÝ, J. – HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. – JAKLOVÁ, A. (1999): *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: PdF JU
- LEECH, G.(1983): *Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.
- NAKONEČNÝ, M. (1999): *Sociální psychologie*. Praha : Academia
- NUNBERG, G. (1993): Indexicality and Deixis. *Linguistics and Philosophy* 16, 1.

SOCIAL DEIXIS AND COMMUNICATIVE SITUATION

The present contribution deals with the mutual interdependence of the phenomenon of social deixis and the communicative situation. Based on the proposed typology of communicative situations, the choice of (social) deictic expressions in Czech is discussed. Despite the strong differentiating features forming the particular types of communicative situations, considered here the objective input determining the social deixis (speaker's presuppositions towards the addressee being the subjective one) the language data show that only a preliminary negative choice valid for the simple straightforward (not indirect or implicative) communication can be predicted. The most important factors deciding the choice of social deixis in a particular communicative event seem to be based in psychological and social characteristics of communicating persons.

Milada Hirschová
Katedra českého jazyka PF TUL
Sokolská 8
CZ-466 01 Liberec
e-mail: hirschova_milada@hotmail.com

